

Jan Wiśniewski*

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

ORCID: 0000-0002-2385-5867

STRUKTURA I ORGANIZACJA WOJSK POLSKICH NA DALEKIM WSCHODZIE W 1920 ROKU**

Na początku grudnia 1919 roku rozpoczęła się ewakuacja Wojsk Polskich z Nowonikołajewska (obecnie Nowosybirsk). Polskie oddziały miały stanowić ariergardę wycofujących się z Syberii na rosyjski Daleki Wschód sił sprzymierzonych, złożonych z trzech dywizji Korpusu Czechosłowackiego, pułku wojsk rumuńskich, batalionu jugosłowiańskiego, i batalionu łotewskiego¹. Stanowiąca

* Jan Wiśniewski – doktor nauk humanistycznych, wykładowca w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu. Specjalizuje się w historii I wojny światowej, wojny domowej w Rosji oraz współczesnych konfliktów zbrojnych na obszarze byłego ZSRR. Stypendysta m.in. PAU – Fundacji Lanckorońskich i Narodowego Centrum Nauki. Prowadzi również badania dotyczące represji komunistycznych wobec szkolnictwa katolickiego w PRL. Autor trzech monografii i edycji źródłowych oraz ponad pięćdziesięciu artykułów naukowych w czasopiśmie krajowych i zagranicznych.

** Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego nr 2017/25/B/HS3/02877 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

¹ I. Șerban, *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (I), „Apulum” XXXVI, s. 449-460; Э. Екабсонс, В. Щербинскис, *Участие Лотышей в военных формированиях Белых во время гражданской войны в России 1917-1920*, w: *Россия и Балтия. Народы и страны. Вторая половина XIX – 30-е гг. XX в.*, Москва 2000, С. 88-89; J. Freimanis, *Kāda Troickas bataljona kareivja gaitas svešumā un dzimtenē*, „Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls” 2002, nr 4, s. 131-150; I. Șerban, *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (II), „Apulum” XXXVII, s. 155; V. Cădere, *Însemnările șefului de misiune*, doc. D. Ivănescu și S. Ivănescu, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 139-190; Н. Б. Поповић, *Срби у грађанком рату у Русји*, Београд 2005, s. 83-151; D. Ivănescu, *Repatrierea voluntarilor și a prizonierilor de război români din Siberia*, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 95-118; Я. Висьневский, *Войско Польское в Сибири во время революции и гражданской войны в России // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды. Сборник статей польских и российских исследователей*, Москва, Институт славяноведения РАН 2009. С. 217 – 259; Я. Висьневский, *Возникновение и организация национальных формирований при чехословацких войсках в Сибири (июнь 1918 – март 1919 гг.)*, // *Сибирская деревня: история, современное, состояние, перспективы развития*, Omsk 2010, cz. I, С. 288-298. Batalion Litewski, wchodzący w skład Wojsk Polski na Syberii z powodu agitacji bolszewickiej zbuntował się 25 listopada 1919 roku i przeszedł na stronę sowiecką.

główne zgrupowanie sił - 5 Dywizja Strzelców Polskich, w ciężkich bojach (walki koło stacji Tutalskaja, Litwinowo i Tajga) i w trudnych zimowych warunkach (mrozy sięgające -40°C) dotarły w okolice Krasnojarska, gdzie na skutek rozkazów dowódcy sił sprzymierzonych na Syberii gen. Pierra Maurice Janiña i postawy części dowództwa Korpusu Czechosłowackiego, została 10 stycznia 1920 roku zmuszona do kapitulacji pod stacją Klukwiennaja².

Wielu polskich oficerów i żołnierzy z oddziałów, które skapitulowały pod Klukwiennają, nie chciała się pogodzić z decyzją o kapitulacji. Rozwiązaniem pozostały ucieczki na własną rękę dalej na wschód. Wobec szczupłości swych sił bolszewicy nie byli w stanie przeciwstawić się ucieczkom większych grup. Mogli jedynie zatrzymywać pojedynczych polskich oficerów i żołnierzy. W tym momencie spóźnioną pomoc okazali żołnierze i dowódcy Korpusu Czechosłowackiego, którzy pozwolili polskim uciekinierom na schronienie się w swych wagonach³. Dzięki temu blisko 300 polskich oficerów i żołnierzy uniknęło niewoli bolszewickiej.⁴ Część żołnierzy polskich przedostała się wraz z wycofującymi się oddziałami rosyjskimi (resztki armii gen. Władimira Kappela) polnymi drogami do Mandżurii⁵. Niewielkim grupkom udało się przedostać również przez stopy Mongolii, gdzie pomocy często udzielali im kozacy lub Buriaci⁶. Celem Polaków było dotarcie do obsadzonej przez polską załogę placówki dowodzonej przez chor. Antoniego Lerneta – Punktu Kontrolnego na stacji Mandżuria⁷, a później dalej do Punktu Zbornego w Harbinie (komendant kpt. Ryszard Zakrzewski) lub do Przedstawicielstwa Dowództwa Wojska Polskiego (DWP) we Władywostoku. W obydwu tych miastach tj. Harbinie i Władywostoku znajdowały się znaczne zapasy materiałów wojskowych oraz środki finansowe⁸. Ponadto do Harbina

K. Navakas, *Sibiro Lietuvių Batalionas Vytauto Didžiojo vardo*, „Mūsų Žinynas”, Kaunas 1922, nr 8, s. 373-399; P. Linkevičius, *Lietuviai Sibire*, [w:] *Karo archyvas*, 1925, t. 1, s. 25-71; V. Lesčius, *Lietuvos kariuomenė 1918-1920*, Vilnius 1998, s. 166-200, J. Wiśniewski, *Oddziały litewskie u boku wojsk polskich na Syberii w latach 1918-1920*, „Przegląd Historyczno-Wojсковy”, 2013, nr 2, s. 7-28; J. Wiśniewski, *Lietuvos kariniai daliniai Sibire 1918-1920 metais (Politiniai ir kariniai klausimai)*, „Karo archyvas” 2015, nr XXX, s. 44-76.

² H. Bagińskiego, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1990, s. 585-586; S. Wojstowski, *O polskiej legii syberyjskiej – artykuły*, Warszawa 1937, s. 577.

³ S. Biegański, *Polacy na Syberii*, Warszawa 1928, s. 64.

⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV), Fond „Sibírské archívý” (FSA), Archiv pplk dr M. Hessa, k. 11. Pismo pplk dr Hessa do Targowskiego z dn. 19 marca 1920 r.

⁵ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Wojsko Polskie na Syberii (WP na Syberii) I.122.91.74, Sprawozdanie z sytuacji politycznej na Dalekim Wschodzie z dn. 1 lutego 1920 r.

⁶ Archiwum Akt Nowych (AAN), Attachés wojskowi, A-II 105/10, Pismo z maja 1920 (podpis nieczytelny)

⁷ CAW, Komisja Likwidacyjna WP na Syberii (KLWP), I.122.92.2. Raport ppor. Lerneta dla MSWoj. z dn. 2 maja 1922 r.

⁸ CAW, WP na Syberii I.122.91.125. Wykaz stanu pododdziałów WP w Harbinie z dnia

dotarła ewakuowana Baza Intendentury Wojska Polskiego. W Harbinie stał również polski Pociąg Sanitarny nr 9, który zdołano wcześniej ewakuować z Irkucka⁹. Pozwalało to myśleć o pomocy dla żołnierzy, a nawet o odtworzeniu polskich jednostek wojskowych na terenach będących cały czas pod kontrolą państw sojuszniczych. Szef Przedstawicielstwa DWP we Władywostoku płk inż. Józef Burhardt na podstawie informacji uzyskanych od uciekinierów oceniał, iż bolszewickiej niewoli uniknęło około 1 tys. oficerów i żołnierzy oraz 300 rodzin wojskowych¹⁰. Trzeba również pamiętać, że na terenie nie pozostającym pod kontrolą wojsk czy partyzantów bolszewickich na rosyjskim Dalekim Wschodzie były rozmieszczone jeszcze inne Punkty Zborne w następujących miastach: Błagowieszczeńsku, Czycie i Chabarowsku. W każdym z nich stacjonowała grupa żołnierzy dowodzonych przez oficera. Zostały one zlikwidowane na przełomie stycznia i lutego 1920 roku¹¹.

W dniach 9 i 15 lutego 1920 roku do portu w Szanghaju wpłynęły statki „Amazone” i „Persia”, na których pokładach znajdowali się członkowie misji Wysokiego Komisarza Rzeczypospolitej Polskiej i ministra pełnomocnego na Syberię i Daleki Wschód Józefa Targowskiego¹² (późniejszy poseł polski w Japonii). W oficjalnej tytularze i randze – niespotykanej w polskiej hierarchii służb dyplomatyczno-konsularnych – prawdopodobnie wzorowano się na misji przedstawiciela władz czechosłowackich wysłanego na Syberię w latach 1919-1920 Františka Václava Krejčego, który uzyskał bardzo szerokie pełnomocnictwa do działania i podejmowania decyzji od władz w Pradze¹³. Komisarzowi towarzyszyło siedmiu urzędników Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Czterech dyplomatów: radca poselstwa baron

3 marca 1920 r.; CAW, WP na Syberii I.122.91.36, Wykaz stanu Placu Zbornego w Harbinie z 3 kwietnia 1920 r.; CAW, WP na Syberii I.122.91.47. Protokół z posiedzenia Komisji Ewakuacyjnej z dnia 30 kwietnia 1920 r. Pododdział stacjonujący w Punkcie Zbornym w Harbinie nazywany był również Kompanią Reprezentacyjną WP w Harbinie.

⁹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.36 Raport komendanta Punktu Zbornego w Harbinie z 2 kwietnia 1920 r.

¹⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.74, Sprawozdanie z sytuacji politycznej na Dalekim Wschodzie z dn. 1 lutego 1920 r.

¹¹ CAW, L. Russsyan, *Wojsko Polskie na Syberii*, w: *Spis polskich organizacji wojskowych przedwojennych i formacji z wojny światowej (1904-1921)*, Warszawa 1937 (maszynopis), s. 168-169.

¹² Józef Targowski – (ur. 1883) był znanym działaczem w środowisku ziemiańskim. Ukończył w Wiedniu Wyższą Szkołę Rolniczą, a potem przyrodniczo-rolnicze wykształcenie uzupełnił w Niemczech i Wielkiej Brytanii. Od 1910 roku był członkiem prezydium Centralnego Towarzystwa Rolniczego. W 1917 roku współzałożył Związek Ziemian Królestwa Polskiego i pełnił w nim funkcję prezesa. W 1918 roku wchodził w skład Rady Stanu Królestwa Polskiego. L. Kuchtówna, *Józef Targowski jako minister pełnomocny i wysoki komisarz Rzeczypospolitej Polskiej na Syberię*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wrocław 2007, s. 530.

¹³ F. V. Krejčí, *Poselstvo vlády k čsl. wojsku na Sibiři*, Praha 1924, s. 14-22.

Aleksander Lago (dawny dyplomata austriacki), sekretarz poselstwa hrabia Krystyn Ostrowski, attaché handlowy Konrad Iłski (późniejszy zastępca komisarza) i attaché honorowy Karol Frycz (wybitny scenograf, odpowiedzialny podczas misji za kwestie prasowo-informacyjne). Służbę konsularną reprezentowało trzech urzędników: konsul I klasy Michał Morgulec (konsul generalny), konsul II klasy Karol Karczewski i sekretarz konsularny II klasy Stanisław Łukaszewicz¹⁴. Wraz z misją dyplomatyczną przybyła również długo oczekiwana Polskiej Misja Wojskowa. Na jej czele stał gen. ppor. Antoni Longin Baranowski¹⁵. W skład misji wchodziło jeszcze kilku oficerów: płk Marian Mossakowski, kpt. Grabowski, por. Zatorski, por. Julian Appenzeller i kpt. Mieczysław Burhardt. W chwili przybycia do Szanghaju szefowie obu misji nie orientowali się jeszcze w sytuacji jaka zaistniała na początku 1920 roku na rosyjskim Dalekim Wschodzie. Ich wyjazd z Warszawy nastąpił 9 listopada 1919 roku. Poprzez Paryż – gdzie członkowie misji 22 listopada odbyli spotkanie dotyczące sytuacji na Syberii z przedstawicielami francuskiego MSZ oraz pracującymi w stolicy Francji polskimi dyplomatami – dotarli do Marsylii¹⁶.

¹⁴ O misji dalekowschodniej zob.: W. Michowicz, *Organizacja polskiej aparatury dyplomatycznej w latach 1918-1939*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, t. IV: 1918-1939, Warszawa 1995, s. 29; E. Pałasz-Rutkowska, A. T. Romer, *Historia stosunków polsko-japońskich 1904-1945*, Warszawa 1996, s. 63,68-70; L. Kuchtówna, *Karol Frycz*, Warszawa 2004, s. 181-204; W. Skóra, *Organizacja i pierwszy okres działalności polskich konsulatów w Harbinie i Władywostoku w latach 1920-1924*, w: *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, pod red. A. Furiera, Szczecin 2008, s. 75-100.

¹⁵ Antoni Longin Baranowski – (ur. 1854) zawodowy oficer armii rosyjskiej. Wstąpił do Czugujeńskiej Szkoły Junkrów Piechoty w Czugujewie. Dwa lata później, po ukończeniu szkoły i awansie na chorążego (ros. *Прапорщик*) został przydzielony do 123 Kozłowskiego Pułku Piechoty (ros. *123-й пехотный Козловский полк*), który wchodził w skład 31 Dywizji Piechoty i stacjonował w Kursku. W tym czasie wziął udział w powstaniu serbskim (1876), wojnie rosyjsko-tureckiej (1877-1878). 14 maja 1896 roku awansował na podpułkownika. W latach 1904-1905 walczył na wojnie rosyjsko-japońskiej. Był ranny. W 1907 roku został awansowany na pułkownika. W 1908 roku objął dowództwo 25 Pułku Strzelców stacjonującego w Irkucku. 1 marca 1911 roku został przeniesiony w stan spoczynku z prawem noszenia mundur. W trakcie I wojny światowej zmobilizowany do armii carskiej brał udział w walkach od 1915 do przełomu 1917/1918. 21 maja 1916 roku został awansowany na generała majora. Od maja 1919 roku w Wojsku Polskim. W październiku 1919 roku został szefem Polskiej Misji Wojskowej na Syberii. Na tym stanowisku 1 maja 1920 roku został zatwierdzony w stopniu generała podporucznika, w grupie oficerów byłych korpusów wschodnich i byłej armii rosyjskiej. Po powrocie z Syberii został zastępcą dowódcy I Korpusu Wojska Litwy Środkowej. Od 26 lutego 1921 roku czasowo, w zastępstwie, pełnił obowiązki dowódcy Grupy Wojsk Litwy Środkowej, która powstała z przemianowania I Korpusu. Z dniem 1 kwietnia 1921 roku został przeniesiony w stan spoczynku. Zmarł 31 maja 1922 roku w Wilnie. Pochowany na cmentarzu wojskowym na Antokolu. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (IJP NJ), *Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza sygn. 701/2/36*, p. 365, *telegram gen. Wojciecha Falewicza do Naczelnika Państwa nadany w Grodnie 27 września 1919 roku*; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994, s. 72.

¹⁶ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. II: listopad 1918- kwiecień 1920*, Warszawa 1961, s. 449-451, *Notatka sporządzona przez Poselstwo RP w Paryżu o konfe-*

Udało się tutaj otrzymać osiem miejsc na francuski statek „Amazonę”, który wypłynął do Szanghaju 28 grudnia 1919 roku. Reszta osób personelu obu misji dotarła do Chin poprzez Stany Zjednoczone. Według instrukcji najbardziej pilną sprawą jaką miały się zająć obie misje była ewakuacja wojsk polskich do kraju. Po dodatkowych konsultacjach w Paryżu, po blisko czterech miesiącach podróży członkowie obu misji dotarli w końcu na Daleki Wschód¹⁷.

Na przybycie długo oczekiwanych przedstawicieli państwa polskiego oczekiwali z wielkim wyęsknieniem nie tylko wojskowi, lecz także cała społeczność polska przebywająca w tym tak odległym od ojczyzny zakątku świata¹⁸. Kilka dni później, 22 lutego, gen. Baranowski przekształcił Misję w Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego na Syberii (NDWP na Syberii). Szefem sztabu został przebywający już od 1918 r. na Syberii ppłk Jan Skorobohaty-Jakubowski, adiutantem sztabu – por. Julian Appenzeller¹⁹. W rozkazie do żołnierzy gen. Baranowski pisał:

„Otrzymałem rozkaz Naczelnego Wodza objąć dowództwo nad wszystkimi wojskami jakie znajdują się na Syberii i przywieźć je do kraju celem połączenia ich z macierzystą armią polską”²⁰.

Przybycie misji miało zbawienny wpływ na nastroje wśród ocalałych z klęski oficerów i żołnierzy, którzy uwierzyli, że kraj o nich nie zapomniał²¹. Wielu pol-

rencji we francuskim MSZ z udziałem przedstawicieli delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu w sprawie misji wysokiego komisarza polskiego na Syberii z 26 listopada 1919 r.

¹⁷ J. Wiśniewski, *Ewakuacja wojsk polskich z Dalekiego Wschodu w 1920 roku*, „Zesłaniec” 2004, nr 16, s. 15-37.

¹⁸ Więcej na temat działań wojsk polskich we wschodniej Rosji i na Syberii: H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1990, (reprint), s. 535-594; J. P. Wiśniewski, *Ewakuacja oddziałów polskich z Dalekiego Wschodu w 1920 r.*, „Zesłaniec” 2004, nr 4, 15-37; Я. Висьневски, *Војско Польское в Сибири во время революции и Гражданской войны в России*, [w] *Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: новые взгляды*, ред. М. Волос, А. Орехов, Москва 2009, s. 217-259; D. Radziwiłłowicz, *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918-1920*, Olsztyn 2009.

¹⁹ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Wojsko Polskie na Syberii (WP na Syberii), I.122.91.127, Rozkaz gen. Baranowskiego z 22 lutego 1920 r.; CAW, L. Russyan, *Wojsko Polskie na Syberii*, w: *Spis polskich organizacji...*, s. 163-164; J. Sierociński, *Armja Polska we Francji*, Warszawa 1929, s. 241. Więcej na temat pobytu J. Skorobohatego-Jakubowskiego na Syberii: *Działalność wojskowa Jana Skorobohatego-Jakubowskiego na Syberii 1918-1920*, „Zesłaniec” 2008, nr 37, s. 79-92.

²⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.127, Rozkaz gen. Baranowskiego z 22 lutego 1920 r.

²¹ Wojska bolszewickie jesienią 1919 r. odniosły szereg sukcesów nad wojskami adm. Aleksandra Kołczaka. Zajęcie 14 listopada 1919 r. dotychczasowej stolicy Kołczaka - Omska spowodowało demoralizację armii rosyjskiej. Wobec tych faktów dowództwo wojsk sprzymierzonych na czele z francuskim gen. dyw. Pierr'em M. Janin'em podjęło decyzję o ewakuacji wojsk sprzymierzonych na wschód. Rozpoczęło się gromadzenie odpowiedniej ilości wagonów potrzebnych do transportu nie tylko wojsk, ale również zaopatrzenia, a w przypadku Polaków również przebywających z żołnierzami rodzin. Prośby wysłania cywilów przed eszelonami wojskowymi zostały odrzucone przez dowództwo sprzymierzonych.

skich oficerów i żołnierzy z oddziałów, które skapitulowały pod Klukwienną, po wielu trudach dotarło lub też docierało do terenów znajdujących się pod kontrolą sojuszników. Wobec szczupłości swych sił bolszewicy nie byli w stanie przeciwstawić się ucieczkom małych grup polskich oficerów i żołnierzy. Najstarszym stopniem spośród oficerów, którzy przedostali się spod stacji Klukwienną dalej na wschód, był dowódca 5 Dywizji Strzelców Polskich płk Kazimierz Rumsza. On też zajął się początkowo organizowaniem z rozbitków z 5 Dywizji nowych polskich jednostek. Jednak jego działania spotkały się z opozycją wśród większości przybyłych do Harbina oficerów, którzy uważali go za jedną z osób najbardziej odpowiedzialnych za klęskę naszych wojsk na Syberii. Wypominano mu szczególnie zbytnią uległość względem Rosjan – ze szkodą dla polskich interesów, konflikt z pułkownikiem Walerianem Czumą²² i dowódcami czechosłowackimi oraz despotyczne traktowanie podkomendnych²³. Rozkazom płk Rumszy oraz towarzyszących mu oficerów – ppłk Ludwika Lichtarowicza, szefa Sztabu Dowództwa WP i mjr Benedykta Chłusiewicza, szefa Sztabu 5 Dywizji Strzelców oraz kilku innych, związanych wcześniej z „orientacją prorosyjską” w Sztabie Dowództwa WP – nie chciał się podporządkować również szef Przedstawicielstwa DWP we Władystoku płk inż. Józef Burhardt²⁴. Uważał on za licujące z honorem żołnierskim zacho-

5 Dywizja Strzelców otrzymała zadanie osłaniania odwrotu. Skomplikowana sytuacja na froncie spowodowała w sztabie polskim istotne rozbieżności między niektórymi oficerami – szczególnie między dowódcą sił polskich na Syberii płk Walerianem Czumą a dowódcą 5 Dywizji Strzelców Polskich płk Kazimierzem Rumszą. Nastąpił również w tym samym czasie konflikt między dowództwem polskim a czechosłowackim, i w rezultacie dowództwo czechosłowackie nie udzieliło 5 Dywizji jakiegokolwiek pomocy podczas walk odwrotowych. Polacy, tocząc zaciekle walki z partyzantami, jak i regularnymi oddziałami bolszewickiej 5 Armii, dotarli do stacji Tajga. Tutaj w 3-dniowym boju straż tylna pod dowództwem kpt. Józefa Werobeja powstrzymała przeciwnika. Jednak katastrofalny stan techniczny linii kolejowej, ciągły brak paliwa oraz wyczerpanie fizyczne i moralne, a przy tym zatrzymanie ruchu czechosłowackich eszelonów doprowadziło do katastrofy. Pod stacją Klukwienną stanęły całkowicie polskie eszelony. Dowództwo po naradzie zdecydowało się przystąpić do pertraktacji z bolszewikami. 10 stycznia 1920 roku w myśl zawartych warunków kapitulacji, oddziały polskie złożyły broń. Część żołnierzy nie pogodziła się z kapitulacją i przebiła się dalej na wschód, poprzez Irkuck, aż do Harbina..

²² Płk Walerian Czuma był dowódcą Wojska Polskiego we Wschodniej Rosji i na Syberii. Największą i właściwie jedyną większą jednostką była 5 Dywizja Strzelców Polskich.

²³ AMZV, FSA, Archiv plnomocníka čs. vlády vo Vladivostoku dr V. Girsu, k. 15, Referat voj. úředníka V. tř. Bohumila Rohlíka o činnosti za dobu od 15.-12 1919 do 4. března 1920; CAW, Oddział II Sztabu Ministerstwa Spraw Wojskowych (Oddział II MSWoj.), I.300.76.261, Pismo gen. Baranowskiego do Oddziału II MSWoj. z 4 października 1920 r.

²⁴ Płk inż. Józef Burhardt był Przedstawicielem Dowództwa WP od 4 lipca 1919 r. Przedstawicielstwo powstało rozkazem Dowódcy WP we Wschodniej Rosji i na Syberii płk Czumi 10 czerwca 1919 r. na miejsce zlikwidowanej Polskiej Misji Wojskowej we Władystoku. Płk Burhardt objął stanowisko po ciężko chorym ppłk Stanisławie Mereckim. Do zadań Przedstawicielstwa – podobnie jak wcześniej Misji – należało reprezentowanie polskich władz wojskowych wobec władz i przedstawicieli armii sprzymierzonych oraz współdziałanie z organami zaopatrzenia WP, ułatwiając tym organom zakup, transport itd. Przedstawicielowi podporządkowano, na prawach

wanie się oficerów na czele z płk Rumszą podczas odwrotu wojsk polskich, którzy mimo klęski na Syberii nie poczuli się do winy i pozostawali w dalszym ciągu na stanowiskach dowódczych. Rozgoryczony tą sytuacją złożył nawet pisemną prośbę o dymisję z zajmowanego stanowiska²⁵. Kres wzajemnym oskarżeniom położyło dopiero przybycie misji Targowskiego oraz gen. Baranowskiego²⁶.

W Szanghaju przedstawiciele obu misji zastały sprzeczne informacje dotyczące losu wojsk polskich na Syberii. Aby sprawdzić niepotwierdzone wiadomości oraz uzyskać pozwolenie na przejazd przez terytorium chińskie oddziałów polskich Targowski wraz z konsulem generalnym Michałem Morgulcem i częścią personelu misji dyplomatycznej oraz podlegającym mu służbowo gen. Baranowskim postanowili udać się do Pekinu, gdzie mieściły się siedziby przedstawicieli dyplomatycznych mocarstw Ententy. Jednak wobec braku konkretnych danych o liczbie mających być przewożonych żołnierzy oraz potwierdzonych informacji o ich losie rozmowy zakończyły się niepowodzeniem. Po powrocie do Szanghaju doszło do spotkania z wyższymi oficerami wojsk polskich na Syberii, którzy uniknęli niewoli bolszewickiej: płk Rumszą, dowódcą 3 Pułku Strzelców 5 Dywizji ppłk Romualdem Kohutnickim i szefem misji wojskowej przysłanej na początku lutego 1919 r. przez gen. Józefa Hallera jeszcze z Francji mjr Jarosławem Okulicz-Kozarynem. To oni potwierdzili wcześniejsze informacje o kapitulacji pod Klukwienną oraz przedstawili skalę klęski. Podczas rozmów wyrazili również swój żal, że rząd polski, pomimo wcześniejszych monitów – czy to pisemnych czy prezentowanych przez specjalnych kurierów i wysłanników – nie zdecydował się na wcześniejsze przysłanie misji. Mogła ona – według nich – umocnić pozycję dowództwa WP względem sojuszników oraz umożliwić wcześniejszą ewakuację wojsk polskich z Syberii, a co za tym idzie, uratować zdecydowaną większość z ponad 11 tys. żołnierzy polskich przed pójściem do niewoli bolszewickiej²⁷.

Przybycie polskiego przedstawiciela politycznego korzystnie wpłynęło również na zachowanie kolonii polskich rozsianych od Władywostoku, Harbina i Chabarowska, aż po Szanghaj, które miały w końcu pełną ochronę dyplomatyczną

dowódcy garnizonu, Punkt Zborny we Władywostoku wraz z podkomendnymi pododdziałami oraz wszystkich przebywających w okręgu żołnierzami WP.: CAW, WP na Syberii, I.122.91.752, Rozkaz DWP we Wschodniej Rosji i na Syberii z 14 lipca 1919 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.81, Zakres obowiązków Misji Wojskowej we Władywostoku z marca 1919 r.

²⁵ CAW, Polski Komitet Wojenny (PKW), I.122.97.21, Pismo płk Burhardta do płk Rumszy (b.d.)

²⁶ Płk Walerian Czuma był dowódcą Wojska Polskiego we Wschodniej Rosji i na Syberii. Największą i właściwie jedyną większą jednostką była 5 Dywizja Strzelców Polskich. Na temat napięć między płk. Walerianem Czumą a płk Kazimierzem Rumszą: J. Wiśniewski, *Oficerowie wojsk polskich na Syberii i Dalekim Wschodzie wobec Rosji i rządu admirała Kołczaka*, [w] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, praca zbiorowa pod red. J. Wojtkowiaka, Poznań 2013, s. 117-134.

²⁷ Archiwum PAN (APAN), J. Targowski, *Pamiętnik o charakterze diariusza z wyprawy na Daleki Wschód*, sygn. 45, s. 72-74; D. Radziwiłłowicz, dz. cyt., s. 457.

oraz zapewnioną pomoc materialną – choć w znacznie ograniczonym zakresie. Wysoki Komisarz Targowski, według instrukcji, był reprezentantem RP nie tylko na rosyjski Daleki Wschód, ale również na Chiny i Japonię. Do Tokio Targowski wysłał sekretarza poselstwa Aleksander Lago wraz z przedstawicielem Ministerstwa Handlu i Przemysłu Konradem Ilskim. Konsul Generalny Michał Morgulec miał pracować w Harbinie, natomiast w Szanghaju konsul Otton Sas-Hubicki, a we Władywostoku konsul Karol Karczewski²⁸.

Wysoki Komisarz Rzeczypospolitej Polskiej Targowski musiał również rozstrzygnąć trwający już blisko dwa lata konflikt między dwiema polskimi organizacjami politycznymi działającymi na Syberii i Dalekim Wschodzie – Polskim Komitetem Wojennym (PKW) i Polskim Komitetem Narodowym na Syberię (PKN). Konflikt ten, który w dość dużym stopniu zaważył na postrzeganiu całej sprawy polskiej przez przedstawicieli Ententy na omawianym obszarze oraz umożliwił innym stronom wykorzystywanie tych rozbieżności do własnych celów – chodzi tu głównie o Rosjan – a także miał wpływ na skuteczność i energię poczynań polskich organizacji względem innych podmiotów, zakończył się 12 marca 1920 r. Tego dnia nastąpiło rozwiązanie PKW i PKN przez przebywającego w tym czasie w Harbinie Wysokiego Komisarza RP. Targowski w swoim dzienniku przedstawił to jako najbardziej skomplikowaną i zawiłą sprawę polską na Syberii i Dalekim Wschodzie. „PKN – prawe skrzydło tutejszego społeczeństwa, a komitet wojenny [chodzi o PKW – przyp. J.W.] – bardziej postępowe czy radykalne, ale poza tym obydwie grupy są nastawione patriotycznie. Każda z nich chciałaby mnie w swym gronie i mieć [swym] rzecznikiem. Myślę, że wobec tego najlepiej obie organizacje powoli zlikwidować” [...] Wyjaśniłem, że muszę łączyć wszystkie kierunki, być jako przedstawiciel państwa bezstronnym arbitrem dla wszystkich obywateli, a nie stronnikiem jakiegokolwiek jednej partii²⁹.

Po uporządkowaniu spraw związanych z działaniami polityczno-administracyjnymi podstawowym zadaniem komisarza Targowskiego, jak i gen. Baranowskiego, pozostała ewakuacja niedobitków wojsk polskich. Zanim to nastąpiło gen. Baranowski jeszcze w Szanghaju wydał rozkazy dotyczące reorganizacji oddziałów polskich. Były dowódca 5 Dywizji miał natychmiast rozpocząć formowanie brygady kadrowej pozostając nadal na stanowisku dowódcy dywizji. Do pomocy został mu przydzielony mjr Benedykt Chłusewicz³⁰. Z żołnierzy, którzy uszli niewoli bolszewickiej, jak i wcześniej obecnych w Harbinie³¹, mia-

²⁸ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/4 i 5, Pisma konsulów z Szanghaju i Władywostoku do Poselstwa Polskiego w Tokio z stycznia 1921 r. W. Skóra, dz. cyt., s. 78-80.

²⁹ APAN, J. Targowski, dz. cyt., s. 73.

³⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.127. Rozkaz gen. Baranowskiego z 23 lutego 1920 r.

³¹ W Harbinie mieścił się Okręgowy Punkt Zborny (komendant kpt. Ryszard Zakrzewski) przy którym miała stacjonować według etatu kompania piechoty. Etat nie był nigdy wypełniony. Przeciętnie kompania liczyła około 50 żołnierzy. CAW, WP na Syberii, I.122.91.752, Rozkaz DWP we Wschodniej Rosji i Syberii z 5 sierpnia 1919 r.; CAW, *Spis polskich organizacji ...*, s. 168.

no rozpocząć tworzenie Odrębnego Batalionu Piechoty pod dowództwem kpt. Józefa Werobeja³². Po zapoznaniu się z sytuacją polityczną delegacja polska udała się 24 lutego do Harbina, do którego dotarła na początku marca. Sytuacja wśród stacjonujących w tym mieście żołnierzy była napięta. Trwał tam niemal otwarty konflikt między częścią oficerów i żołnierzami a grupą płk Kazimierza Rumszy. Przybycie dowództwa uspokoiło nieco sytuację, jednak całkowicie jej nie rozładowało. Ostatecznie gen. Baranowski w porozumieniu z Wysokim Komisarzem Targowskim, wydał rozkaz wyjazdu płk Rumszy oraz ppłk Lichtarowiczowi, mjr Chłusewiczowi, mjr Okulicz-Kozarynowi, por. Sierocińskiemu i urzędnikowi WP Piechowskiemu.³³ W oficjalnym uzasadnieniu wysłania płk Rumszy do kraju było: *zawieszenie papierów pierwszorzędnej wagi i zdanie sprawozdania przed Naczelnym Dowództwem Wojsk Polskich*³⁴. Jednak jak przyznał później sam gen. Baranowski, iż wobec ogólnie wrogiego stosunku żołnierzy i znacznej części oficerów do płk Rumszy, który wyrażał się m.in. w konflikcie z płk Burchardtem, było to jedyne rozwiązanie. Wysłanie grupy oficerów poprzedzone zostało nieoficjalnym śledztwem, z którego raport został przekazany Naczelnemu Dowództwu w Warszawie³⁵. Sam Rumsza zdawał sobie sprawę ze swej niepopularności wśród żołnierzy i prosił „o odesłanie go do kraju nie z eszelonami”³⁶. Po wyjeździe grupy oficerów z płk Rumszą na czele, gen. Baranowski rozwiązał 5 Dywizję, a poszczególne pododdziały podporządkował bezpośrednio NDWP na Syberii³⁷. Jeszcze przed wyjazdem dowództwa 5 Dywizji zaczęto formowanie kolejnych pododdziałów m.in. rozpoczęto organizować oddział artylerii pod dowództwem mjr Ludwika Jurkiewicza³⁸. Liczył on w kwietniu 31 oficerów i żołnierzy³⁹. Spośród ocalałych kawalerzystów z I Pułku Ułanów zorganizowano oddział jazdy pod dowództwem mjr Anatola Jezierskiego⁴⁰. Liczył on z kolei 37 oficerów i żołnierzy⁴¹. Oficerowie,

³² CAW, WP na Syberii, I.122.91.127. Rozkaz ppłk Skorobohatego–Jakubowskiego z 22 lutego 1920 r.

³³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 9 marca 1920 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz ppłk Skorobohatego–Jakubowskiego z 10 marca 1920 r.

³⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 9 marca 1920 r.

³⁵ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Protokół z konferencji w sprawie byłej 5 Dywizji z 18 września 1920 r.; D. Radziwiłłowicz, dz. cyt., s. 461.

³⁶ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Pismo gen. Baranowskiego do Oddziału II Sztabu MSWoj. z 4 października 1920 r.

³⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 9 marca 1920 r.

³⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114, Rozkaz gen. Baranowskiego z 5 marca 1920 r.

³⁹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny żołnierzy na Syberii po reorganizacji WP z 1 kwietnia 1920 r.

⁴⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114, Rozkaz gen. Baranowskiego z 5 marca 1920 r.

⁴¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny żołnierzy na Syberii po reorganizacji WP z 1 kwietnia 1920 r.

dla których nie znaleziono etatu stworzyli Legię Oficerską liczącą w kwietniu 88 osób⁴². Dowodził nią mjr Franciszek Dindorf-Ankowicz⁴³. Natomiast Odrębny Batalion Piechoty kpt. Werobeja został przekształcony w Odrębny Batalion I Pułku Strzelców im. T. Kościuszki⁴⁴ liczący 460 oficerów i żołnierzy⁴⁵. Ponadto w Harbinie znajdowało się w szpitalach 5 oficerów, 55 żołnierzy i 103 ozdrowieńców.⁴⁶ Zostali oni później przetransportowani do Władywostoku. Łącznie można szacować, że w Harbinie na początku kwietnia 1920 r. znajdowało się około 800 oficerów i szeregowych. Ilu dokładnie spośród nich uniknęło niewoli po kapitulacji 5 Dywizji i przedarło się do Harbina – trudno ustalić.

Nie zapomniano również o pozostałych w niewoli żołnierzach 5 Dywizji. Z polecenia dowództwa wysłano kilku tajnych emisariuszy do obozów jeńców polskich w Krasnojarsku, z wiadomościami o przybyciu polskiej misji wojskowej i planowanej ewakuacji.⁴⁷

Po załatwieniu najpilniejszych spraw w Harbinie gen. Baranowski 10 marca udał się do Władywostoku. Dotarcie do tego miasta zajęło nieco czasu z powodu trudności w uzyskaniu pozwolenia władz czechosłowackich na przejazd z Mandżurii do Władywostoku. W tym mieście, przed tragicznymi wydarzeniami stycznia 1920 r. mieściło się Przedstawicielstwo Dowództwa Wojsk Polskich na Syberii, Okręgowy Punkt Zborny oraz Kompania Reprezentacyjna WP we Władywostoku⁴⁸. Stan garnizonu, którym dowodził płk Burhardt, był bardzo dobry. Członkowie NDWP na Syberii zastali ład i porządek, co dla gen. Baranowskiego, służącego przez długi okres czasu w armii carskiej, niemal zachwycało⁴⁹. Napływ rekrutów spowodował zwiększenie stanu ilościowego polskiego garnizonu. Dzięki temu w kwietniu 1920 roku utworzono pod dowództwem mjr Zygmunta Szymonowicza Batalion Strzelców Polskich. W jego skład wchodziły trzy kompanie piechoty oraz Legia Oficerska. Dnia 5 czerwca 1920 roku batalion liczył 322 oficerów i żołnierzy⁵⁰. Obok świeżych rekrutów powołanych spośród

⁴² CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny oficerów Odrębnego Batalionu i Legii Oficerskiej z 1 kwietnia 1920 r.

⁴³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Rozkaz gen. Baranowskiego z 5 marca 1920 r.

⁴⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Rozkaz gen. Baranowskiego z 11 marca 1920 r.

⁴⁵ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny oficerów i żołnierzy WP w Harbinie z 7 kwietnia 1920 r.

⁴⁶ CAW, WP na Syberii, I.122.91.114. Spis imienny żołnierzy na Syberii po reorganizacji WP z 1 kwietnia 1920 r.

⁴⁷ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.262, Raport z misji kurierskiej (b.d.); H. Bagiński, op. cit., s. 588.

⁴⁸ CAW, Spis polskich organizacji ..., s. 166-168.

⁴⁹ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Stan garnizonu we Władywostoku; CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 2 kwietnia 1920 r.

⁵⁰ CAW, 122.91.769. Rozkaz dowódcy Batalionu Strzelców Polskich we Władywostoku z 5 czerwca 1920 r.

Polaków zamieszkujących Syberię Wschodnią, znaleźli się w nim oficerowie i żołnierze 5 Dywizji. Nie ma jednak danych źródłowych pozwalających określić ich liczbę. Wzrost liczebności oddziałów polskich we Władywostoku spotkał się ze sprzeciwem strony francuskiej. Skompromitowany swoim wcześniejszym postępowaniem względem Polaków – gen. Janin chciał, by „ochotników do służby wojskowej już nie przyjmować, lecz traktować tak samo jak jeńców wojennych”⁵¹. Strona polska te dyspozycje zignorowała⁵². Oprócz żołnierzy i rekonwalescentów na stacji „Echo” oraz chorych w szpitalach, we Władywostoku przebywało w tym czasie jeszcze około 200 dzieci znajdujących się pod opieką Amerykańskiego Czerwonego Krzyża, rodziny oficerów i żołnierzy oraz grupa robotników – kolejarzy. Razem miało się znajdować pod opieką władz polskich około 1150 osób (dane na połowę marca)⁵³. Pomoc służył i sprawował opiekę dyplomatyczną nad przebywającą we Władywostoku ludnością polską wspomniany wcześniej konsul Karczewski⁵⁴. Pomocy udzieliła wówczas również strona japońska, która w późniejszym czasie wsparła ewakuację polskich dzieci z Władywostoku do Polski⁵⁵.

Po dokonaniu inspekcji garnizonu władywostockiego, która wypadła bardzo dobrze, gen. Baranowski wyjechał do Japonii, w celu uzyskania poparcia ze strony pozytywnie nastawionych wobec Polaków władz japońskich, posiadających znaczne siły zbrojne na terenie rosyjskiego Dalekiego Wschodu i w Mandżurii, sprawujących w tym czasie realną kontrolę nad tymi terytoriami⁵⁶. Dzięki przychylnemu stanowisku władz japońskich, szczególnie wojskowych oraz staraniom komisarza Targowskiego we Francuskiej Misji Wojskowej we Władywostoku, udało mu się uzyskać pomoc w ewakuacji żołnierzy i ludności cywilnej. Trwały również negocjacje z Brytyjczykami w sprawie czarteru statku z przeznaczeniem

⁵¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.585, Telegram gen. Janina do gen. Lavevque z 1 marca 1920 r.

⁵² Polacy kierowali się w tym czasie już tylko własnymi wytycznymi, które mówiły, iż: a) ochotnik musi przedstawić dowód z konsulatu, że jest obywatelem polskim; b) musi złożyć zobowiązanie na piśmie, że będzie służył w wojsku nadal, po powrocie do kraju; c) do WP mogą być przyjmowani oficerowie Polacy, w takim stopniu, na jaki mają dokument, jeżeli są zdolni do pełnienia służby frontowej i chcą dalej służyć w WP; d) wiek przybyłych ochotników do 30 lat.: CAW, WP na Syberii, I.122.91.585, Pismo Przedstawiciel DWP do Komendanta Placu Zbornego we Władywostoku z 24 marca 1920 r.

⁵³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.126, Rozkaz gen. Baranowskiego z 1 kwietnia 1920 r.

⁵⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo płk Burhardta do płk Górskiego (b.d.)

⁵⁵ Działal wówczas we Władywostoku Polski Komitet Ratunkowy Dzieci Dalekiego Wschodu. Więcej na ten temat: W. Theiss, *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919–1923*, Warszawa 1991; T. Matsumoto, W. Theiss, *Dzieci syberyjskie. Pomoc Japonii dzieciom polskim w latach 1919-1922*, Warszawa 2018.

⁵⁶ CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Pismo NDWP na Syberii do płk Burhardta z 15 marca 1920 r.

dla ewakuowanych żołnierzy polskich. Ostatecznie do transportu Polaków został przydzielony brytyjski statek „Jarosław”⁵⁷.

Wyjazd Polaków z Harbina rozpoczął się 6 kwietnia 1920 r. Dzięki pomocy ze strony władz japońskich, które udostępniły potrzebne wagony i lokomotywy, ewakuacja przebiegała sprawnie. Ewakuowani żołnierze oraz ich rodziny zostali przewiezieni czterema eszelonami, do portu Dairen⁵⁸. Wybór tego portu spowodowany był trudnościami związanymi z przejazdem koleją do Władywostoku. W tym czasie doszło do starć między siłami bolszewickimi a „białych” Rosjan w pobliżu Władywostoku. Ponadto z tego portu trwała ewakuacja znacznych sił Korpusu Czeskosłowackiego⁵⁹, co mogło skomplikować załadunek polskich żołnierzy. Tuż przed wyjazdem z Harbina, gen. Baranowski powierzył dowództwo nad wszystkimi punktami zbórnymi w Mandżurii ppłk Kazimierzowi Wojtkiewiczowi. Miały mu podlegać Punkt Zbórny w Harbinie (2 oficerów, 26 żołnierzy) i na st. Mandżurii (1 oficer, 3 żołnierzy) oraz Pociąg Sanitarny nr 9 w Harbinie (1 lekarz i 3 osoby personelu). Głównym zadaniem tych punktów miało być niesienie pomocy zbiegłym z niewoli bolszewickiej oficerom i żołnierzom 5 Dywizji Strzelców⁶⁰.

Pierwszy transport repatriantów do kraju drogą morską odszedł na statku „Jarosław” z portu Dairen 16 kwietnia 1920 roku. Okręt był przeładowany. Mogło się na nim wygodnie mieścić tylko 500 osób, lecz zaokrętowano ponad 1300 ludzi. Powodowało to zaduch, ścisk i upał. Społeczność na statku podzieliła się na kilka grup. Najwyżej stała grupa oficerów sztabu. Mieli oni takie wygody jak oficerowie angielscy. Gorsze warunki panowały w kajutach pod pokładem dla reszty oficerów, żołnierzy i ich rodzin. W najcięższym położeniu znaleźli się cywile z rodzinami. Żywność była podawana na statku w zbyt małych porcjach bez dostatecznej ilości warzyw i owoców. Jednostajność i jałowość pożywienia powodowały liczne choroby układu pokarmowego.⁶¹ Podczas podróży zano-

⁵⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo gen. Baranowskiego do Targowskiego (b.d.); H. Bagiński, *op. cit.*, s. 588. Wcześniej należał on do rosyjskiej floty handlowej.

⁵⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo ppłk Wojtkiewicza z 6 kwietnia 1920 r. Przewóz wojsk do Władywostoku nie mógł się odbyć z powodu sprzeciwu władz czechosłowackich.

⁵⁹ Ewakuacja wojsk czechosłowackich objęła 25 transportowców, na których miało zostać przewiezionych 72.644 osób, w tym: 3.004 oficerów, 53.455 żołnierzy i podoficerów, 4.914 inwalidów, 1.726 żon i 717 dzieci. CAW, Oddz. II Szt.MSWoj., I.300.76.263, raport MNO dla parlamentu Republiki Czechosłowackiej (b.d.); Ústřední vojenský archiv – Vojenský historický archiv (ÚVA – VHA), MV – OvR, k. 52, raport kpt. Tlaskála z 1 czerwca 1920 r.

⁶⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.73, Raport ppłk Wojtkiewicza do płk Burhardta z 25 kwietnia 1920 r.

⁶¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.214. Raport Głównego Lekarza transportu na statku „Jarosław” z 12 maja 1920 r.

towano dużą liczbę zgonów – 15⁶². Mijając po drodze Nagasaki (19-21 kwietnia), Hong-Kong (2 maja), Singapur (20 maja), Kolombo (26 maja), Port Said (8 czerwca) i Anglię (23 czerwca) zatrzymując się po drodze dla dokonania napraw i uzupełnienia wody pitnej statek dopłynął 1 lipca 1920 roku do Gdańska⁶³. Łącznie na statku „Jarosław” przybyło 1320 osób, w tym 897 wojskowych (128 oficerów, 21 lekarzy, 24 urzędników wojskowych, 12 sióstr miłosierdzia, 700 żołnierzy) i 323 osób cywilnych⁶⁴. Po oficjalnym powitaniu w Gdańsku przez przedstawicieli władz polskich, Sybiryacy zostali przewiezieni w głąb kraju. 27 chorych i rannych trafiło do szpitala w Grudziądzu, 280 cywilów skierowano do Warszawy, a 380 oficerów, lekarzy i ich rodzin skierowano do Grupy pod Grudziądem. Resztę wysłano do Chełmna. Przybywających żołnierzy podporządkowano Dowództwu Okręgu Generalnego Pomorze⁶⁵. Z tych żołnierzy od 12 lipca rozpoczęto formowanie Brygady Syberyjskiej. Miejscem formowania 1 pułku pod dowództwem Dindorfa – Ankowicza był Toruń, a 2 pułku pod dowództwem kpt. Werobeja – Grudziądz. Dowódcą został płk Rumsza. Po uzupełnieniu stanu ochotnikami z Włocławka, Kalisza, Łodzi i Kutna do 5 tys. żołnierzy, brygada wyruszyła na front, gdzie weszła w skład 5 Armii gen. Władysława Sikorskiego, z którą walczyła nad Wkrą i na północnym Mazowszu⁶⁶.

Wyjeżdżając z Harbina gen. Baranowski złożył dowództwo pozostałych na Syberii oddziałów w ręce płk Burhardta. Był to dobry wybór. Płk Burhardt był nie tylko dobrym organizatorem, ale przy tym miał dobre stosunki z Japończykami i Francuzami⁶⁷. Oficjalnie płk Burhardt objął swoje obowiązki 13 maja 1920 r., przekształcając Przedstawicielstwo DWP w Sztab Dowództwa WP na Syberii. Szefem sztabu został płk Ludwik Głowacki – dotychczasowy komendant Punktu Zbornego we Władywostoku⁶⁸. Płk Burhardt miał już pewne doświadczenie w organizowaniu transportów inwalidów – żołnierzy WP do kraju. Jeszcze w 1919 r. dzięki współpracy z czechosłowackim Wydziałem Ewakuacyjnym udało

⁶² CAW, WP na Syberii, I.122.91.214. Raport komendanta transportu na statku „Jarosław” z 16 maja 1920 r.

⁶³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.214. Raport komendanta transportu na statku „Jarosław” z 1 lipca 1920 r.

⁶⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.763. Wykaz liczbowy oficerów, lekarzy, urzędników, żołnierzy, weteranów 1863 r., jeńców, rodzin oficerskich i żołnierskich i osób cywilnych przybyłych do Gdańska 1 lipca 1920 r. na statku „Jarosław”.

⁶⁵ CAW, WP na Syberii, I.122.91.757, Sprawozdanie z działalności Komisji Likwidacyjnej WP na Syberii (b.d.)

⁶⁶ H. Bagiński, op. cit., s. 593-594; W. Sikorski, *Na Wisłą i Wkrę. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Warszawa 1928, s. 68 i nast.; L. Wyszczelski, *Bitwa na przedpolach Warszawy*, Warszawa 2000, s. 223 i nast.

⁶⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, I.122.91.126 Rozkaz gen. Baranowskiego z 6 kwietnia 1920 r.

⁶⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.95, Rozkaz Dowódcy WP na Syberii z 13 maja 1920 r.

się ewakuować trzema transportami blisko 90 polskich żołnierzy i inwalidów. Pierwsza partia inwalidów w liczbie 60 żołnierzy pod komendą 2 oficerów – mjr Antoniego Nowakowskiego i kpt. Nizińskiego, udała się 9 października 1919 r. na francuskim statku do Marsylii (na statku dominowali inwalidzi narodowości czeskiej i słowackiej)⁶⁹. Po nich, 9 grudnia, została wyprawiona grupa 10 inwalidów na wyczarterowanym przez Czechów statku „Yonan Maru”. Następna, 21 osobowa grupa została wyprawiona na czechosłowackim statku „Tras as Montes” 17 grudnia⁷⁰. Oba statki miały przewieźć Polaków do Triestu, skąd kolejną mieli dotrzeć już do granic Rzeczypospolitej. Transporty tychże inwalidów wzbudzały w polskim dowództwie we Władywostoku duże kontrowersje. Większość z przewożonych żołnierzy – inwalidów pochodziła z rozwiązanego z powodu buntu 4 Pułku Strzelców. Dlatego też płk Burhardt pisząc do płk Czумы proponował, aby do następnych transportów zabierać rannych lub chorych przede wszystkim spośród żołnierzy, biorących wcześniej udział w walkach, a jeśli byłaby możliwość również ludzi potrzebnych w przyszłości w kraju takich jak naukowcy, nauczyciele i inżynierowie⁷¹. Te postulaty nie zostały już zrealizowane z powodu kapitulacji oddziałów polskich pod Klukwiennąją.

Strona czechosłowacka od każdej przewożonej osoby brała po 300 jenów. Był to duży wydatek dla strony polskiej, dlatego też płk Burhardt poszukiwał innej możliwości przewozu żołnierzy do kraju. Dzięki jego staraniom udało się zorganizować samodzielny transport polskich żołnierzy. Samym transportem zajął się kpt. mar. Tadeusz Bocheński, któremu udało się wyczarterować statek „Gweneth”. Dzięki temu zaoszczędzono znaczne środki finansowe⁷². Pomocy w zorganizowaniu transportu udzieliła strona francuska, pokrywając w całości koszty przejazdu⁷³. Transport wyruszył w styczniu 1920 r. Było to 239 inwalidów – żołnierzy oraz niewielka grupka cywilnej ludności polskiej. Razem około 260 osób. Komendantem statku został ppłk Władysław Hickel. Działem gospodarczym miał zarządzać płk Franciszek Skorupski, a opiekę lekarską miał sprawować dr

⁶⁹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.753, Rozkaz Dowódcy WP na Syberii z 27 października 1919 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla płk Czумы z 18 grudnia 1919 r.

⁷⁰ Oba statki były wyczarterowane przez stronę czechosłowacką. Na ich pokładach transportowano pierwsze zwarte oddziały wojsk czechosłowackich z Syberii m.in. 1 Pułk Strzelców. AMZV, FSA, Archiv plnomocníka čs. vlády vo Vladivostoku V. Girsů, k. 54, rozkaz Urzędu Ewakuacyjnego z 18 grudnia 1919 r.

⁷¹ CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla płk Czумы z 18 grudnia 1919 r.

⁷² CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla Ministerstwa Spraw Wojskowych z 9 grudnia 1919 r.

⁷³ CAW, WP na Syberii, I.122.91.47, Rozkazy do Garnizonu WP we Władywostoku – listopad 1919 r.; CAW, WP na Syberii, I.122.91.8, Raport płk Burhardta dla płk Czумы z 18 grudnia 1919 r.

Jastrzębski. Statek pod banderą polską wypłynął z Władywostoku 25 lutego 1920 r. do Gdańska⁷⁴.

Jedną z pierwszych decyzji płk Burhardta na stanowisku Dowódcy Wojsk Polskich na Syberii było powołanie specjalnej instytucji do przygotowania i prowadzenia dalszej ewakuacji. Została nią Komisja Ewakuacyjna, która powstała 20 kwietnia 1920 r. W jej skład wchodził: przewodniczący płk Marian Mossakowski (jeden z oficerów przybyłych wraz gen. Baranowskim) oraz członkowie: kpt. Lucjan Miller i porucznicy Witold Balcer, Alojzy Piotrowski i Zygmunt Jasiński. Jej celem było zorganizowanie odpowiednich środków transportu, przygotowanie ludzi do przewozu (dokonanie szczepień i oględzin lekarskich oraz zabezpieczenie majątku skarbowego). W jej kompetencjach leżało zatwierdzenie wszystkich formalności przy wyjeździe takich jak atesty, wizy, paszporty i wypłacenie wszystkich poborów⁷⁵. Dalszej ewakuacji na koszt Państwa Polskiego mieli podlegać: wojskowi, o ile byli w WP przed 1 marca 1920 r. i nie byli z niego zwolnieni, rodziny tychże wojskowych, inwalidzi i rodziny inwalidów wojskowych, weterani powstania styczniowego 1863 r., jeńcy wojenni⁷⁶. Przepisy te zostały później częściowo zmienione, gdyż rozpoczęto ewakuację żołnierzy wstępujących do WP po 1 marca 1920 r. z tym zastrzeżeniem, że po powrocie do kraju muszą dalej służyć w armii polskiej⁷⁷.

W celu dalszej ewakuacji WP płk Burhardt udał się do Nagasaki, gdzie podobnie jak wcześniej gen. Baranowski starał się uzyskać pomoc ze strony władz japońskich⁷⁸. Dzięki przychylnemu stanowisku rządu japońskiego i Francuskiej Misji Wojskowej udało się zorganizować kolejny transport, który wyruszył 20 czerwca 1920 roku z Władywostoku. Najpierw Polacy wraz z podróżującymi z nimi Łotyszami, po przejściu kwarantanny i szczepień w szpitalach japońskich we Władywostoku, zostali zaokrętowani na japońskie statki „Neisei Maru” i „Chikuzan Maru”, którymi dotarli do Nagasaki, gdzie spotkali się z przebywającym

⁷⁴ CAW, WP na Syberii, I.122.91.601-602, Rozkazy do Garnizonu WP we Władywostoku z 26 lutego 1920 r.

⁷⁵ CAW, WP na Syberii I.122.91.47, Protokół z posiedzenia Komisji Ewakuacyjnej z 30 kwietnia 1920 r.

⁷⁶ CAW, WP na Syberii I.122.91.47, Pismo Wysokiego Komisarza RP na Syberii do NDWP na Syberii z 30 kwietnia 1920 r.

⁷⁷ CAW, WP na Syberii, I.122.91.585, Pismo NDWP na Syberii do Komendanta Placu Zbornego we Władywostoku z czerwca 1920 r. Natomiast Komisja Ewakuacyjna chciała aby ochotników do WP nie przyjmować od 2 maja 1920 r. Postulat ten jednak nie został uwzględniony i ewakuacji podlegali wszyscy żołnierze, którzy wstąpili do WP przed ostatnim transportem: CAW, WP na Syberii, I.122.91.47, Protokół nr 3 z posiedzenia Komisji Ewakuacyjnej z 1 maja 1920 r.

⁷⁸ CAW, WP na Syberii, I.122.91.85, Rozkaz płk Górskiego o czasowym objęciu dowodzenia oddziałami WP z czerwca 1920 r.

jeszcze na wyspach japońskich płk Burhardtem⁷⁹. Po kilkudniowym wypoczynku pasażerowie wsiadli na pokład statku „Woroneż”. Tymże transportem udawało się do kraju 332 oficerów i żołnierzy oraz 102 członków rodzin. Podróż statkiem była wyczerpująca, zanotowano również kilka wypadków śmierci. W przeciwieństwie do „Jarosławia” panowała jednak na nim wysoka higiena. Komendantem transportu został płk Ludwik Głowacki⁸⁰.

Po wyjeździe płk Głowackiego szefem Sztabu Dowództwa WP na Syberii został mianowany płk Bronisław Górski. Z oficerów i żołnierzy którzy nie wyjechali wraz z tym transportem utworzono w czerwcu 1920 r. Odrębny Oddział Wojska Polskiego⁸¹. Napływ rekruta, głównie z obozów jenieckich (przede wszystkim z obozu w Nikolsku Ussuryjskim) doprowadził do utworzenia batalionu w składzie dwóch kompanii piechoty oraz Legii Oficerskiej. Dowódcą tego oddziału został płk Władysław Nowohorski⁸². Oprócz byłych jeńców do WP zaczęli również wstępować Polacy – wyżsi oficerowie byłej armii rosyjskiej. Trzeba tutaj zaznaczyć, iż oficerowie ci wcześniej odmawiali wstępowania do WP motywując to „*lepszą płacą i możliwością otrzymania wyższej szarży*”⁸³, a po klęsce oddziałów „białych” przypomnieli sobie o swoim pochodzeniu i rozpoczęli starania o przyznanie, najpierw obywatelstwa, a później zgody na wstąpienie do WP. Ich podania były w większości rozpatrywane pozytywnie, mimo, iż zdarzały się np. przypadki braku znajomości języka polskiego⁸⁴. Słynna szczególnie była podróż rosyjskiego gen. mjr Aleksandra M. Michajłowa wraz z małżonką. Komisarz Targowski wyraził na nią zgodę, ponieważ – według niego – naciskał na to gen. Janin, który miał jeszcze duży wpływ na przydział statków potrzebnych do ewakuacji wojsk⁸⁵. Płk Burhardt i Wysoki Komisarz RP Targowski byli zdania, że nie można zabraniać wstępowania osobom, które uważają się za Polaków i chcą służyć w WP. Ponadto uważali, iż z powodu prawdopodobnego przejęcia władzy przez bolszewików na rosyjskim Dalekim Wschodzie oficerowie ci mogliby ponieść śmierć, być więzieni lub w inny sposób szykowani. Z tego też powodu trzeba było im pomóc⁸⁶. Można jednak stwierdzić, że takie postępowanie nie było w pełni słuszne gdyż w czasie ewakuacji wracał do kraju element właściwie obcy narodowo. Pokrycie jeszcze

⁷⁹ Płk Burhardt wrócił z Japonii do Władywostoku 5 lipca 1920 r.

⁸⁰ CAW, WP na Syberii, I.122.91.144. Spis imienny żołnierzy WP i ich rodzin z 14 lipca 1920 r.

⁸¹ CAW, Spis polskich ..., s. 169.

⁸² CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Rozkaz dowódcy Odrębnego Oddziału WP z 31 lipca 1920 r.

⁸³ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.261, Pismo ppłk Miedzińskiego do płk Platowskiego z 18 listopada 1920 r.

⁸⁴ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/10, Sprawozdanie dla posła Morgulca w Harbinie (b.d.)

⁸⁵ APAN, J. Targowski, *op. cit.*, s. 84; D. Radziwiłłowicz, dz. cyt., s. 466.

⁸⁶ CAW, WP na Syberii, I.122.91.742, Pismo płk Burhardta do płk Górskiego z 18 lipca 1920 r.

kosztów przejazdu przez stronę polską zakrawa na pewne kuriozum. Nie dość, że władze polskie organizowały przejazd, to jeszcze płaciły ludziom, których często poza nazwiskiem czy pochodzeniem nic nie łączyło z Polską.

W końcu sierpnia 1920 r. rozpoczęto przygotowania do wysłania trzeciego transportu zwartych oddziałów WP z Władywostoku. Żołnierze z tych oddziałów zostali wcieleni do ostatniego transportu wojsk polskich, który wyruszył do kraju z Władywostoku na statku „Brandenburg” 30 sierpnia 1920 r. Podróżowało nim 95 oficerów i 233 żołnierzy⁸⁷, jednak tylko 11 z nich służyło wcześniej w 5 Dywizji na Syberii. Jak wspominał były wiceprezes PKW Dziewałtowski-Gintowt: [...] *wszyscy inni [oprócz żołnierzy byłej 5 Dywizji – przyp. J.W.] zostali przyjęci przez płk Burhardta do Wojska Polskiego na krótko przed odejściem statku z Władywostoku, czy też z obozów jenieckich, czy to z wojska Siemionowa i innych zbankrutowanych oddziałów. W dalszej części pisał o nie najlepszych stosunkach panujących na tym statku: Na liście wojskowej jadą na statku Moskale (lekarz, siostra miłosierdzia), a znaczna większość pozostałych pasażerów, to ludzie tylko polskiego pochodzenia. Jedyne mała garstka oficerów pragnie służyć Ojczyźnie; inni rozmawiają między sobą w języku niemieckim lub rosyjskim i marzą o wysokim kursie amerykańskich dolarów w Polsce*⁸⁸. Oprócz wojskowych, statkiem podróżowało również 756 osób cywilnych⁸⁹. Komendantem transportu został płk Bronisław Górski, zastępcą komendanta został płk Bolesław Sierzputowski, natomiast opiekę lekarską miał sprawować ppłk dr Aleksander Iochelson⁹⁰. Wraz z wyjazdem tego transportu został zamknięty Punkt Zborny we Władywostoku⁹¹. Pod koniec listopada 1920 r. „Brandenburg” przybył do Gdańska⁹².

Łącznie można przyjąć, iż w zorganizowanych transportach zostało ewakuowanych około 3191 osób, w tym 1488 oficerów i żołnierzy. Wraz z wcześniejszymi transportami czechosłowackimi (ranni, inwalidzi) i późniejszymi, luźnymi grupami, zostało ewakuowanych około 1800 oficerów i żołnierzy. Niektórzy z nich wzięli jeszcze udział w walkach z bolszewikami, tym razem już na ziemi polskiej.

⁸⁷ CAW, WP na Syberii I.122.91.214. Rozkaz z 30 sierpnia 1920 r.

⁸⁸ CAW, Oddział II MSWoj., I.300.76.263, Pismo Dziewałtowskiego-Gintowt do Oddziału II Sztabu MSWoj., 31 października 1920 r.

⁸⁹ CAW, WP na Syberii I.122.91.132, Spisy osobowy transportu „Brandenburg” na dzień 1 września 1920 r.

⁹⁰ CAW, WP na Syberii I.122.91.742, Rozkaz płk Burhardta z 4 sierpnia 1920 r.; CAW, WP na Syberii I.122.91.214. Rozkaz komendanta transportu na statku „Brandenburg” z 24 sierpnia 1920 r.

⁹¹ CAW, WP na Syberii I.122.91.742, Rozkaz Komendanta Placu Zbornego we Władywostoku kpt. Sadowskiego z 24 sierpnia 1920 r.

⁹² CAW, Relacje, 400.2405. Relacja G. Chrościela.

Po wyjeździe ostatniego transportu, rozkazem płk Burhardta zostały zwinięte wszystkie punkty zborne. We wrześniu 1920 r. w Tokio odbyło się spotkanie Wysokiego Komisarza Targowskiego z konsulami i Dowódcą Wojsk Polskich na Syberii płk Burhardtem w sprawie dalszej ewakuacji żołnierzy, którym udało się wydostać z obozów bolszewickich na Syberii. Ustalono wtedy, że całą akcję repatriacyjną byłych wojskowych 5 Dywizji oraz ich rodzin powierzy się Konsulowi Generalnemu na Syberię Michałowi Morgulcowi w Harbinie, któremu przydzielono do pomocy ppor. Lerneta (byłego komendanta Punktu Zbornoego na st. Mandżuria, a od 3 kwietnia 1920 r. komendanta Punktu Zbornoego w Harbinie). Dzięki ich działalności do stycznia 1921 r., udało się wysłać do kraju 13 oficerów i 140 żołnierzy⁹³. Również konsulom we Władywostoku i Szanghaju udało się wysłać do kraju kilkunastu byłych żołnierzy. Po przyjeździe do Japonii attaché wojskowego płk Pawła Aleksandrowicza, sprawy związane z ewakuacją wojskowych znalazły się w jego gestii. Sama ewakuacja trwała jeszcze przez cały rok 1921. Z Harbina ewakuowano w tym czasie 245 osób⁹⁴, natomiast o repatriantach wysłanych do kraju z Władywostoku nie ma na ten temat danych, choć konsul Karczewski donosił, iż pod jego ochroną w połowie 1921 r. znajduje się ok. 600 osób⁹⁵. Ostatnia grupa byłych wojskowych dotarła do Harbina jeszcze na początku grudnia 1921 r.⁹⁶ Strona polska wspierała również ewakuację żołnierzy litewskich służących wcześniej w Odrębnym Batalionie Litewskim im. Witolda Wielkiego przy 5 Dywizji Strzelców Polskich⁹⁷.

Przybycie Wysokiego Komisarza RP Targowskiego oraz Polskiej Misji Wojskowej gen. Baranowskiego pozwoliło uporządkować sprawy związane z organizacją resztek polskich oddziałów oraz umożliwiło ich ewakuację. Jednak przybycie wspomnianych misji było spóźnione przynajmniej o kilka miesięcy. Większość polskich oficerów i żołnierzy dostała się do niewoli sowieckiej pod stacją Kluwkiennaja i podczas walk odwrotowych we wschodniej Syberii.

Słowa kluczowe: *Wojsko Polskie na Syberii, Daleki Wschód, Harbin, Walerian Czuma, Kazimierz Rumsza, 5 Dywizja Strzelców, Józef Targowski*

⁹³ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/10, Listy oficerów i żołnierzy przybyłych do Harbina i wysłanych do kraju od września 1920 do stycznia 1921 r.

⁹⁴ CAW, KLWP, I.122.92.2. Raport ppor. Lerneta dla MSWoj. z 2 maja 1922 r.

⁹⁵ AAN, Attachés wojskowi, A-II 105/10, Pismo Karczewskiego do płk Aleksandrowicza (b.d.)

⁹⁶ CAW, KLWP, I.122.92.2. Raport ppor. Lerneta do płk Aleksandrowicza z 9 grudnia 1921 r.

⁹⁷ Na temat misji litewskiej działającej w 1920 we Władywostoku oraz pomocy ze strony Polaków: CAW, WP na Syberii, I.122.91.73, Meldunek informacyjny Dowództwa Wojska Polskiego we Władywostoku z 5 maja 1920 r.; J. P. Wiśniewski, *Odrębny Batalion Litewski im. Witolda Wielkiego przy 5 Dywizji Strzelców Polskich*, [w] *Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa prof. M. Wojciechowskiego*, Toruń 2005, s. 969-986.

Summary

The organization and structure of Polish troops in the Far East in 1920

From the autumn of 1919 – as a result of the great Bolshevik offensive - the 5th Rifle Division (Siberian) retreated east as the rear guard of the remaining „white” troops, stopping the enemy pursuit. Her march to Zabajkala was accompanied by heavy fights in the difficult conditions of the Siberian winter, including in the vicinity of the railway stations Tutalskaya, Litvinov and near the city of Taiga. In January 1920, after establishing secret contacts between the Czechoslovak Corps and the Bolsheviks, the echelons of the 5th Polish Rifle Division were surrounded and on January 10, 1920, they had to capitulate and lay down their arms near the Klukwiennaja railway station (120 km east of Krasnoyarsk). The remnants of the division, not agreeing to surrender, organized in Harbin into a Separate Infantry Battalion under the command of Captain Józef Werobe and other units. After their evacuation by sea to Gdańsk in 1920, there was also a transport of Polish soldiers who were still in Vladivostok. Some of these soldiers took part in the battles with the Bolsheviks in Poland.

Keywords: *Polish Army in Siberia, Far East, Harbin, Walerian Czuma, Kazimierz Rumsza, 5th Rifle Division, Józef Targowski*

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR (AMZV) Praha,

- Fond „Sibírské archívý” – Archiv ppłk dr M. Hessa
- Archiv plnomocníka čs. vlády vo Vladivostoku dr V. Girsu

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) Warszawa,

- Wojsko Polskie na Syberii
- Komisja Likwidacyjna WP na Syberii
- L. Russyan, *Wojsko Polskie na Syberii*, w: *Spis polskich organizacji wojskowych przedwojennych i formacji z wojny światowej (1904-1921)*, Warszawa 1937 (maszynopis)
- Polski Komitet Wojenny
- Ministerstwo Spraw Wojskowych
- Relacje

Archiwum Akt Nowych (AAN) Warszawa,

- Attachés wojskowi

Archiwum PAN (APAN) Warszawa,

- J. Targowski, *Pamiętnik o charakterze diariusza z wyprawy na Daleki Wschód*,

Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce (IJP NJ) Nowy Jork,

- Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza

Ústřední vojenský archiv – Vojenský historický archiv (ÚVA – VHA) Praga,

- Ministerstvo vojenství – oddelení v Rusku (1918-1920)

Źródła drukowane:

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. II: listopad 1918- kwiecień 1920, Warszawa 1961

Opracowania:

- Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914-1920*, Warszawa 1990 (reprint).
- Biegański S., *Polacy na Syberii*, Warszawa 1928.
- Cădere V., Însemnările șefului de misiune, doc. D. Ivănescu și S. Ivănescu, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 139-190.
- Freimanis J., *Kāda Troickas bataljona kareivja gaitas svešumā un dzimtenē*, „Latvijas Vēstures Iiustitūta Žurnāls” 2002, nr 4, s. 131-150;
- Ivănescu D., *Repatrierea voluntarilor și a prizonierilor de război români din Siberia*, w: *Stări de spirit și mentalități în timpul marelui război*, Iași 2005, s. 95-118.
- Krejčí F. V., *Poselstvo vlády k čsl. vojsku na Sibíři*, Praha 1924.
- Kuchtówna L., *Józef Targowski jako minister pełnomocny i wysoki komisarz Rzeczypospolitej Polskiej na Syberię*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, pod red. A. Kuczyńskiego, Wrocław 2007, s. 529-538.
- Kuchtówna L., *Karol Frycz*, Warszawa 2004.
- Lesčius V., *Lietuvos kariuomenė 1918-1920*, Vilnius 1998.
- Linkevičius P., *Lietuviai Sibire*, [w:] *Karo archyvas*, 1925, t. 1, s. 25-71.
- Matsumoto T., Theiss W., *Dzieci syberyjskie. Pomoc Japonii dzieciom polskim w latach 1919-1922*, Warszawa 2018.
- Michowicz W., *Organizacja polskiej aparatury dyplomatycznej w latach 1918-1939*, w: *Historia dyplomacji polskiej, t. IV: 1918-1939*, Warszawa 1995.
- Navakas K., *Sibiro Lietuvių Batalionas Vytauto Didžiojo vardo*, „Mūsų Žinynas”, Kaunas 1922, nr 8, s. 373-399.
- Pałasz-Rutkowska E., Romer A. T., *Historia stosunków polsko-japońskich 1904-1945*, Warszawa 1996.
- Radziwiłłowicz D., *Polskie formacje zbrojne we wschodniej Rosji oraz na Syberii i Dalekim Wschodzie w latach 1918-1920*, Olsztyn 2009.
- Șerban I., *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (I), „Apulum” XXXVI, s. 449-460.
- Șerban I., *Constituirea celui de-al doilea Corp al voluntarilor români din Rusia – august 1918*, (II), „Apulum” XXXVII, 140-172.
- Sikorski W., *Na Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r.*, Warszawa 1928.
- Skóra W., *Organizacja i pierwszy okres działalności polskich konsulatów w Harbinie i Władywostoku w latach 1920-1924*, w: *Polskie ślady na Dalekim Wschodzie. Polacy w Harbinie*, pod red. A. Furiera, Szczecin 2008, s. 75-100.
- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918-1939*, Warszawa 1994.
- Theiss W., *Dzieci syberyjskie. Dzieje polskich dzieci repatriowanych z Syberii i Mandżurii w latach 1919—1923*, Warszawa 1991;
- Wiśniewski J., *Działalność wojskowa Jana Skorobohatego-Jakubowskiego na Syberii 1918-1920*, „Zesłaniec” 2008, nr 37, s. 79-92.
- Wiśniewski J., *Ewakuacja wojsk polskich z Dalekiego Wschodu w 1920 roku*, „Zesłaniec” 2004, nr 16, s. 15-37.
- Wiśniewski J., *Lietuvos kariniai daliniai Sibire 1918-1920 metais (Politiniai ir kariniai klausimai)*, „Karo archyvas” 2015, nr XXX, s. 44-76.

- Wiśniewski J., *Oddziały litewskie u boku wojsk polskich na Syberii w latach 1918-1920*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2013, nr 2, s. 7-28.
- Wiśniewski J., *Odrębny Batalion Litewski im. Witolda Wielkiego przy 5 Dywizji Strzelców Polskich, [w] Nad Bałtykiem. W kręgu polityki, gospodarki, problemów narodowościowych i społecznych w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa prof. M. Wojciechowskiego*, Toruń 2005, s. 969-986.
- Wiśniewski J., *Oficerowie wojsk polskich na Syberii i Dalekim Wschodzie wobec Rosji i rządu admirała Kołczaka*, [w] *Wrogowie, sojusznicy, towarzysze broni. Polsko-rosyjskie stosunki wojskowe w pierwszej połowie XX wieku*, praca zbiorowa pod red. J. Wojtkowiaka, Poznań 2013, s. 117-134.
- Wojstomski J., *O polskiej legii syberyjskiej - artykuły*, Warszawa 1937.
- Wyszczelski L., *Bitwa na przedpolach* Warszawa, Warszawa 2000.

- Висьневский Я., Возникновение и организация национальных формирований при чехословацких войсках в Сибири (июнь 1918 – март 1919 гг.), // *Сибирская деревня: история, современное, состояние, перспективы развития*, Omsk 2010, cz. I, С. 288-298, Возникновение и организация национальных формирований при чехословацких войсках в Сибири (июнь 1918 – март 1919 гг.), // *Сибирская деревня: история, современное, состояние, перспективы развития*, Omsk 2010, cz. I, С. 288-298.
- Висьневский Я., *Войско Польское в Сибири во время революции и гражданской войны в России // Революционная Россия 1917 года и польский вопрос: Новые источники, новые взгляды. Сборник статей польских и российских исследователей*, Москва, Институт славяноведения РАН 2009. С. 217 – 259;
- Екабсонс Э., Щербинскис В., Участие Латышей в военных формированиях Белых во время гражданской войны в России 1917-1920, [w] *Россия и Балтия. Народы и страны. Вторая половина XIX – 30-е гг. XX в.*, Москва 2000, С. 88-89;
- Поповић Н. Б., *Срби у грађанском рату у Русији*, Београд 2005